

ara llegim

Julia Guillamon reconstrueix la relació, poc estudiada fins ara, entre el pintor Isidre Nonell i l'escriptor Juli Vallmitjana al seu últim assaig

DOS AMICS QUE VAN TRIOMFAR PINTANT GITANOS

■ Jordi Nopca

Tots dos van créixer al mateix barri barceloní durant l'últim terç del segle XIX, van estudiar belles arts a la Llotja, van formar part del mateix grup artístic –la Colla del Safrà– i, més endavant, van excel·lir en el retrat, pictòric o literari, d'una realitat paral·lela, vibrant i marginada, la dels gitanos. “Com pot ser que uns amics tan amics no sortissin esmentats mai junts a la premsa de l'època?”, es demana Julià Guillamon (Barcelona, 1962) amb relació a dos dels personatges que l'han obsedit des de fa dècades, el pintor Isidre Nonell (Barcelona, 1872-1911) i l'escriptor Juli Vallmitjana (Barcelona, 1873-1937). Aquesta pregunta l'ha portat a dedicar als dos creadors un fastuós assaig de 700 pàgines, escrit en col·laboració amb Joan Mar Sauqué, *Nonell, Vallmitjana i els gitanos* (Edicions de 1984, 2026), i a mostrar la relació entre ells, fins ara poc estudiada, en una exposició a la Fundació Palau de Caldes d'Estrac, que es pot visitar fins al 27 de setembre.

“Vaig arribar a Vallmitjana a la dècada dels 80, perquè es trobaven alguns dels seus llibres al mercat de Sant Antoni, com ara *Coses vistes i coses imaginades* [1906] i *Sota Montjuïc* [1908]”, recorda Guillamon. Vallmitjana era, en aquells moments, un autor oblidat, i el primer intent de recuperació –amb *Com comencem a partir* [1908], editat per Rescripta el 1989– va passar desapercebut. Gairebé quinze anys després, Edicions de 1984 va fer forat amb *La Xava*, novel·la de 1910 que transcorre als ambients més pobres de la Barcelona del segle XX i que va comptar amb l'aval d'En-

ric Casasses. “Som davant d'un escriptor de primeríssima, llampant, i és importantíssim, perquè és l'únic que s'ha ficat a fons en la parla de la púrria (com, en altres obres, entra en la dels gitanos)”, escrivia Casasses al pròleg de l'edició del 2003, i una mica més endavant, assegurava: “Aquesta veritat és la principal característica de Vallmitjana: és veritat el parlar dels personatges, és veritat la història que explica, és veritat

**NONELL,
VALLMITJANA I ELS
GITANOS**

Julià Guillamon

Edicions de 1984

704 pàg. / 30 €

el món que retrata i fins la manera com el retrata és, també, de veritat”.

De seguida Casasses i Guillamon van treballar plegats en una nova edició del recull de nou relats *De la raça que es perd*, del 1906 (Edicions de 1984, 2005), i la bona acollida que va tenir el llibre va permetre seguir exhumant una part del llegat de Vallmitjana: a la novel·la tardana inèdita *Albí* (1932, recuperada el 2007) s'hi van sumar els dos volums que reunien el teatre de l'autor (publicats el 2006 i el 2007) i la novel·la *De la ciutat vella* (1907, recuperada el 2018). “Quan Edicions de 1984 va començar a reeditar Vallmitjana, a les cobertes hi havia gitanes de Nonell: en aquells moments, un i altre van quedar relacionats intuïtivament, encara que no sabíem tot el que ara sabem”, assegura Guillamon.

Nonell, Vallmitjana i els gitanos es proposa demostrar que el pintor i l'escriptor van ser amics durant anys, començant per la vida al mateix barri: “El pare de Vallmitjana tenia un taller d'argenteria al carrer Graciamat –avui desaparegut–. La fàbrica de fideus del pare de Nonell era al carrer de Sant Pere més baix”, diu Guillamon. Vallmitjana, que en la seva obra literària va treballar “a partir de la realitat més immediata”, va ambientar *De la ciutat vella* als carrers i locals per on es va moure durant la seva joventut, abans que l'obertura de la Via Laietana a principis del segle XX fes enderrocar bona part del barri.

Del Cafè de l'Infern a Boí

“Un dels escenaris més divertits de la novel·la de Vallmitjana és el Cafè de l'Infern, que es trobava a la cantonada de la Riera de Sant Joan amb el carrer de l'In-

fern, molt a prop d'on vivia –explica–. Picasso i Carles Casagemas van tenir un estudi al número 17 de la Riera de Sant Joan. Hi ha un oli de Picasso de 1903 on es veu el carrer de matinada. Només hi ha un llum encès, el del Cafè de l'Infern, que devia estar obert tota la nit o fins molt tard”. Guillamon aventura que és probable que fos en aquest ambient nocturn i de disbauxa que coincidissin per primera vegada Nonell i Vallmitjana. Formula aquesta hipòtesi a partir del testimoni de Santiago Meléndez, que havia conegut Nonell a la dècada dels 90 del segle XIX i que anys després, des de l'exili a Xile, va explicar-ne anècdotes a Domènec Guansé (Tarragona, 1894-Barcelona, 1978), que les va incloure en un dels perfils de *Retrats de l'exili*, editat per Adesiara el 2015: “Meléndez és l'únic que parla del primer estudi de pintura que va tenir Nonell, a la Riera de Sant Joan”, recorda Guillamon. Guansé explica, a *Retrats de l'exili*, que l'estudi era a tocar d’“un cafè molt pintoresc que en deien L'Infern, on feien putxinellis els diumenges a la tarda, i on sovint Nonell anava a badar i a treure apunts”.

Vallmitjana i Nonell van coincidir una mica més endavant estudiant a la Llotja –l'Escola de Belles Arts de Barcelona– i van formar part de la Colla del Safrà, en-

COL·LECCIÓ EL CONVENTET / FUNDACIÓ PALAU

tre el 1893 i el 1896, juntament amb Joaquim Mir, Ricard Canals, Ramon Pichot i Adrià Gual. Aquest últim evocava els inicis del grup molts anys després a les memòries, *Mitja vida de teatre*, publicades pòstumament el 1960 a Aedos. De Nonell deia que era “vergonyós i agosarat tot d’una” i que “pintava llots dels ravals fabrils de la ciutat, en espera que les llums de plenitud li revelessin el món de les seves glòries gitaneries”. A Vallmitjana el va descriure com un “entusiasta en aquells moments de fervent vacil·lació”.

El 1895, quan “Vallmitjana tenia 22 anys i havia començat a freqüentar els ambients artístics, es va produir un dal·tabaix –recorda Guillamon–. El seu pare el va enviar al balneari de Boí, que s’havia quedat gràcies a una subhasta pública”. El jove Vallmitjana va haver de passar l’hivern al Pirineu per fer-se càrrec de les instal·lacions. “M’imagino Vallmitjana com el Jack Torrance de *La resplandor*, envoltat de neu, a la muntanya, cada cop més enfollit”, llegim a l’assaig. L’estiu del 1896, Vallmitjana va trobar una solució temporal al seu problema: “Va convidar al balneari dos dels seus amics pintors, Nonell i Canals, per treballar una mica i divertir-se tant com poguessin”. Durant aquells mesos es van interessar per immortalitzar alguns veïns de

la regió afectats de cretinisme, una forma d’hipotiroidisme fruit de l’endogàmia que provoca retards en el desenvolupament tant físic com mental. “Anotador cruel de les misèries que engendra la natura i la societat, sens dubte han hagut de ferir la imaginació del dibuixant aquells infeliços idiotes, condemnats a una deformació que no està mancada de trets pintorescos –es podia llegir a *La Vanguardia* a la tardor d’aquell any, quan es van exposar per primera vegada les obres de Nonell–. (...) Del món del grotesc, del lleig, del pudent, es poden treure tipus de bellesa artística, imperibles i universals”.

Quadres i escenaris

Els diners que van guanyar a Boí, a Canals i Nonell els van servir en part per pagar-se el primer viatge a París, el 1897, que els va canviar la vida. Aquell mateix any també va ser decisiu per a Vallmitjana, però per un altre motiu: el 18 d’abril es va suïcidar el seu pare. “Tots vos hem plorat; tots nos planyem del buit que heu deixat; nostres cares rialleres s’han tornat un símbol de tristesa”, va escriure el fill a *La Renaixensa* el mateix any. Vallmitjana va haver de tirar endavant el taller familiar i deixar córrer l’ambició de pintar quadres, encara que de se-

FAMÍLIA DE JULI VALLMITJANA / EDICIONS DE 1984

FONS MIQUEL UTRILLO / BIBLIOTECA POPULAR SANTIAGO RUSIÑOL

01. *Dues gitanes* (1906), d’Isidre Nonell. 02. Juli Vallmitjana. 03. Isidre Nonell.

guida va començar a pintar-los per escrit. “Quan, el 1900, Nonell va haver de tornar a Barcelona des de París malalt de sífilis, se sentia un pintor fracassat –comenta Guillamon–. Vallmitjana va canviar de vida: ara és un argenter casat i amb una filla”. Així i tot, la passió dels dos amics pels baixos fons es mantindrà i es convertirà en un dels eixos de les seves obres, sobretot a través de la representació dels gitanos. “Ningú se’ls va prendre gaire seriosament fins al cap d’uns anys –afirma Guillamon–. Ni l’un ni l’altre són modernistes. Alexandre Plana, que era amic de tots dos, va col·locar Nonell en l’almanac dels Noucentistes, perquè considerava que els seus quadres no eren només representacions de gitanos, sinó obres d’art”.

Nonell no va aconseguir vendre els seus quadres fins un any abans de la seva mort. Va ser el 1910, quan a l’exposició al Faianç Català va vendre quadres a “compradors rics” com els advocats Amadeu Hurtado i Pere Milà i el col·leccionista Lluís Plandiura; també a “artistes” com els pintors Ramon Casas i Miquel Utrillo, l’escriptor Josep Pous i Pagès i el filòsof Francesc Pujols. “Va ser un èxit de cenacle, en què una sèrie de gent educada i influent va comprar els quadres de Nonell com una proclama –diu

Guillamon–. No va tenir continuïtat immediata, perquè quan va morir el 1911, els seus quadres van acabar a la fàbrica de fideus de la família, i allà es van quedar durant anys, fins que a partir d’una exposició pòstuma el 1923 es va crear un corrent positiu al voltant del seu art i la seva repercussió va anar creixent”.

El cas de Vallmitjana va ser diferent: en cinc anys va passar de portar a imprimir els seus llibres –que al principi signava com a J.V. Colominas– a gaudir d’un èxit teatral immens gràcies a l’obra *Els zin-calós* (1911). “Després de Guimerà, va ser el dramaturg català més representat amb *Els zin-calós* –comenta Guillamon–. L’obra és un *Romeu i Julieta* entre gitanos nòmades i gitanos sedentaris. Encara que avui dia costi de seguir per l’argot, té l’habilitat de detectar una constant en la història de la humanitat, el debat entre nomadisme i sedentarisme, i explicar-la a través d’una història d’amor impossible entre dos joves”. A l’estrena barcelonina el gener del 1911, Margarida Xirgu interpretava el paper de la gitana jove.

“Vallmitjana era un autor incontinent, i l’èxit d’*Els zin-calós* el va esperar a escriure molt –diu Guillamon–. Només el 1911 va estrenar sis obres més, entre les quals hi havia *Muntanyes blanques*, *El corb* i *En Terregada*, sobre un perdulari agitanat que també apareix a *Sota Montjuïc*”. Al llibre, Guillamon aprofundeix en la diversitat de l’aproximació al món gitano per part de Nonell i de Vallmitjana: “*Les gitanes de Nonell* són nobles i belles. Caigudes en desgràcia, si es vol, però el seu gest reflecteix humanitat i noblesa tràgica”. Vallmitjana, en canvi, va per una altra banda: “Els seus gitanos són capriciosos i estafolers”.

Un caràcter difícil

A més de dedicar-se a la creació artística i d’haver compartit durant anys una amistat estreta, Nonell i Vallmitjana també tenien en comú un caràcter difícil que va ser, en part, el que els va acabar allunyant. A l’encara inèdita *Lletres al meu fill David*, escrita a la dècada dels 30 del segle XX, Juli Vallmitjana destaca el seu “geni molt exaltat”: l’atribueix als seus “nervis” i “a la pruija que uns i altres tenien” a excitar-lo. D’Isidre Nonell, Artur Bladé Desumvila escriu a *Francesc Pujols per ell mateix* (Pòrtic, 1967) que “no podia veure els pintors ni en pintura”: de “l’ultraacadèmic” Brull critica “que pinta amb condó”; de Domènec Carles se’n riu perquè tot i ser “més elegant” que ell, no es “t[ira] tantes dones”.

“Es van barallar per una parida –assegura Guillamon–. A *Coses vistes i imaginades*, Vallmitjana fa una menció a un tritó marí i Nonell el corregeix perquè són animals d’aigua dolça. Vallmitjana s’ho pren malament: un amic de l’ànima li ha refregat aquell error per la cara”. Al cap de poc, Vallmitjana es va venjar de Nonell a *De la ciutat vella* (1907), on el va ridiculitzar a través del personatge del pintor Grassa, a qui retreu que es repeiteix. Des de llavors, els dos amics es van distanciar. “Devia causar commoció, la separació entre Nonell i Vallmitjana, i va esquitxar els cercles d’amics d’un i de l’altre –comenta Guillamon–. Estaven tan empenyats que Vallmitjana, quan va morir Nonell el 21 de febrer del 1911, no va dedicar-li ni una ratlla a la premsa, tot i que hi escrivia constantment”.